

Lukács György osztályszemléletének forrásvidékén

Egy „olvashatatlan” könyvről

Történet a sajtóból.

Nyomatékosan nemzeti érzésű fiatalok tiltakozásba kezdtek, mert az egyik gyár nem hazai végzettségű, hanem Nyugaton diplomázott mérnököt akar alkalmazni, amit a cikkíró a következőképpen kommentál. „Az eset persze felette alkalmas arra, hogy a különböző liberális, radikális stb. lamentációk megnyilvánuljanak a magyar civilizáció elzüllesztéséről, a keresztény kurzus erkölcsstelenségéről: hogy szembeállítsák a mai állapottal a régi... konszolidált polgári rend állapotát. Ez a szembeállítás persze nem egészen igazságos. Igaz: nem lehet követelni a... magyar kapitalistától, hogy a keresztény kurzus kedvéért tehetetlen mérnökökkel töltsön meg a gyárait. De ne felejtjük el, hogy azt eddig is megtette. Ne felejtjük el, hogy a magyar (és minden fejletlen, feudális vagy félf feudális környezetben kifejlődő) kapitalizmus lényegéhez tartozik ez. Egyrészt a munkabérek jóval alacsonyabbak a »civilizált« országok munkabéréinél. Másrészt azonban a feudális államrend emez előnyeit (a munkáskérdés »rendőri« megoldása stb.) meg kell fizetni avval, hogy az állami apparátus és az annak társadalmi alapját képező uralkodó osztály közvetlenül és személyesen részesedjék a vállalatok nyereségeiben. Egészen kezdetben a közvetlen vesztegetések formájában történik ez (orosz nagyhercegek). Később, a civilizáció fejlődésével, nehezebben megfogható összeköttetések teremődnek a kapitalizmus és a feudális gentry-osztály között. Pl. állások. Úgy a vezető, mint az alsó kapitalista bürokráciában.” Szoros összefonódás, érekközösség alakult ki az iparvállalati és bankigazgatóság, valamint a politikai vezetés között. Időközben mindössze annyi változás történt, hogy „már nemcsak a gentry, hanem a keresztény kispolgárság tekintélyes része is így kíván elhelyezkedni”.

A vállalat számára a feladat egyszerű: kiadásaiba be kell illeszteni a „kurzusz mérnököt”, és fokozni kell a nyomást a munkásságra. A végző szempont pedig mindig az, hogy a magyar kapitalizmus mekkora

parazita réteget képes eltartani. „Látnivaló, hogy az egész kérdés költségvetés, kalkuláció kérdése csupán. Annak a kérdése, hogy ezeket a – racionális üzemvezetés szempontjából – felesleges kiadásokat be lehet-e hozni a munkások alacsonyabb munkabéreire.” Viszont „a nyugati hajlandóságú kapitalista rétegek” szeretnék felszámolni „ezt a felesleges és nem racionális üzemi költséget. Annál is inkább, mert hiszen... minden szoc. dem. garantálja nekik, hogy az így csinált megtakarítások értéke nemvész el... a munkásság életszínvonalának emelkedése miatt.” A munkásságnak végeredményben közömbös, hogy tisztán gazdasági vagy pedig inkább ideológiai-politikai okok miatt nő a kizsákmányoltsága.

Ha egyes kifejezések nem árulkodnának, nyugodtan lehetne találgatni, hogy mikor íródott a cikk. Így viszont nem annyira meglepő a megfajtás: 1922-ben.

Nézzünk egy másik történetet is.

Az imént felidézett esetben a termelőtöke és bizonyos parazita rétegek érdekellentéte kompromisszumhoz és hatalmi konszolidációhoz vezet. Egy másik (1921-es) történetben nem ennyire egyszerű a képlet. A világháború diplomáciailag még nincs lezárva: napirenden van a győztesek békediktátuma. Németország visszautasítja az antant által követelt (reálisan megfizethetetlen) jóvátételt, és csak a negyedét hajlandó elfogadni. Ezért a sajtóban háborús hangulat uralkodik. Az egyik oldalon négynapos ultimátum (fenyegetés Frankfurt stb. megszállásával, Németország blokádjával), a másikon össznézeti ellenállásra („nem, nem, soha”) készülődés. Ennek a háborús hangulatnak teljesen ellentmond, hogy „a riasztó nagybetűs hírek, a háborús vezércikkek mögött szerényen meghúzódva a gazdasági rovat másképpen beszél”: a tőzsde nyugodt. A cikkíró magyarázata szerint azért nem aggódik a tőzsde, mert a brit, a francia és a német nagytőke egyaránt a meg egyezésben, Németország gazdasági konszolidációjában érdekelt.

A sajtó és a tőzsde hozzáállása közötti különbség abból fakad, hogy az ügyben érintett országokban – úgy mond – „demokrácia” van. „Demokratikus” államokban pedig – mivel számítanak a szavazatok – nem lehet nyíltan beszélni, hiszen ez a „demokrácia” valójában „azt jelenti, hogy a nagytőke uralma csak úgy érvényesülhet”, ha megszerzi a kispolgári, félproletár és munkás arisztokrata rétegek legalább hallgatólagos támogatását. A sajtó nemzeti „handabandázása” elsősorban szavazatszerző célokat szolgál, és biztos, hogy az „ultimátumszínház” végül megegyezéssel fog zárulni.

A világháború nyertese mindenhol a nagytőke, amely most a korábbiánál is sikeresebben szorítja háttérbe a kistermelői, kistőkés konkurenciát. Világosan látja, hogy a sajtóhírekben uralkodó kataszt-

rófolitikát nem kell komolyan venni: csupán azoknak a kispolgári rétegeknek szól, amelyek a magas jövátételektől remélik háború előtti helyzetük visszatértét.

A tőzsde nyugalmában „megnyilvánul a nagyhangú lármázás és handabandázás mögött rejlő igazi mozgató ereje az eseményeknek: az antantkapitalizmus. Az antantkapitalizmus nagyon jól tudja, hogy a háborút nem lehet abban az értelemben és abban a stílusban likvidálni, ahogy azt a tönkrement vagy tönkremenőfélben levő kispolgárok óhajtanák, ahogy azt a francia és az angol imperialisták választási jelszavakban hirdetik.” Tudja, hogy „csak annyit vasalhat be Németországban, amennyit a német tőkésék (forradalom nélkül) a német proletariátusra áthárítani képesek”. Tisztában van azzal, hogy a kispolgárság lecsúszásán nem lehet segíteni saját osztályérdekei (a további akkumuláció) sérelme nélkül. De a „nagytóke érdeke mindig mint a nemzet érdeke, mint a kultúra és a civilizáció ügye szerepel, amelyért minden áldozatot meg kell hoznia a nemzet egészének”.

Tisztában van azzal is, hogy a német nagytóke a nyereségrészesedésért „nagyon szívesen hajlandó hajcsárszolgálatokat teljesíteni az antantnak. Tudja jól, hogy – ha a közös kizsákmányolás feltételeit értelmesen kalkulálják ki – emellett ő igen jó üzleteket köthet, és busás profitokat sajtolhat ki a német proletariátusból.” Azt is tudja, hogy Németországban szintén figyelembe kell venni a tömeghangulatot: azt a látszatot kell kelteni, hogy a német kormány a végsőkig kiállt „a nemzet ‚reputációja’ érdekében”: csak a végső kényszernek engedett, és megmentett minden megmenthetőt.

Miközben az antantkapitalizmus „Németországgal szemben a gyarmati kizsákmányolás szempontjait” alkalmazza, „nem mer ezen az úton végigmenni: fél Németország gazdasági összeomlásától, a német proletárforradalomtól”. A cikkíró kommentárja szerint a német proletárforradalom fenyegető ereje „az a legfőbb tényező, mely a német és az antant-tőkéseket egymással való megegyezésre kényszeríti”. Végső tanulságként pedig a berlini „Rote Fahne”-t idézi: „A német munkásosztályon nem segít, ha a német burzsoázia elutasító választ ad, és nem segít rajta, ha az antant német ágensei aláírják a megegyezést. Rajta csak a német burzsoázia elleni közvetlen harc, a német burzsoázia megbuktatása segíthet.”

Mindkét történet értelmezéséhez jól látható kulcs az osztályszempont alkalmazása, a társadalmi osztályszemlélet. Konkrétan, az osztályhelyzetekből fakadó gazdasági érdekeltség, amely – közvetlenül vagy áttételeken keresztül – mind a sajtóhíreket, mind az állami politikát is messzemenően befolyásolja. A történetekből kitéjük, hogy a felületi jelenségek strukturális oka – végső fokon – a fennálló rendszer gazdasági-társadalmi osztályszerkezetében keresendő.

A cikkek hosszabb idézését az indokolja, hogy a látásmódjukból fakadó értelmezési módszer ma is hatékonyan alkalmazható. Az előbbinek az ad aktualitást, hogy napjainkban sokan tudnak a „kisebbik rosszért” lelkesedni (illetve nosztalgiával visszatekinteni rá), és a neoliberais kapitalizmus iránti vonzalom – aktuálpolitikai okok miatt – gyakran háttérbe szorítja, elfedi a rendszerkritikus elméleti beállítódást, radikális antikapitalista meggyőződést. A második cikkben érintett jelenség pedig látványosan megmutatja, hogy a tömegtájékoztatóban érvényesített tematizálás és megjelenő propaganda miként tereli el a figyelmet a mélyebb tartalmi összefüggésekről.

Aki a történeteket lejegyezte és kommentálta: Lukács György. Az eredeti, kassai „Munkás”-beli, illetve bécsi „Proletár”-beli megjelenés után a Mesterházi Miklós által szerkesztett „Lukács György korai húszas évekbéli politikai írásai” című cikkgyűjteményben olvasható. Pontosabban: nem olvasható, mert a könyv nem jelent meg. A „Forradalomban (Cikkek, tanulmányok 1918–1919)” [Magvető, 1987] című kötet 1920 és 1922 közötti írásokat tartalmazó, 2014-ben készült folytatásának lett szárnva, de nincs pénz a kiadásának költségeire. (A húszas évek Lukácsáról Mesterházinak annak idején könyve is megjelent [A meszianizmus történetfilozófusa. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, 1987], melynek következtetéseitől jelen rekonstrukció több ponton eltér.)

A két korszak természetének összevetésekor megmutatózó egyik feltűnő különbség, hogy a forradalmi idők napi cselekvéskényszerétől távolodóban Lukács világképe kiteljesedik, és egységes szemléletmódja (osztályálláspontja) újabb területekre is kiterjed: a tematikát redukáló címmel ellentétben a gyűjtemény tucatnyi szépirodalmi, irodalomelméleti, illetve filozófiai problematikájú írást tartalmaz. Sőt, éppen ezek a napi aktualitástól emancipálódó fejtegetések árulkodnak leginkább a formálódó lukácsi szemléletmód differenciáltságáról. Ha el tudunk tekinteni a mára sok esetben szokatlan kategóriahasználattól, a kötet fejtegetései, elemzései, világlátásának filozófiai-módszertani sajátosságai változatlanul érdekesek, tanulságosak lehetnek. Jelen vázlat mindössze arra tesz kísérletet, hogy a könyvben megmutatózó világkép szerkezetét, valamint annak néhány alkalmazási formáját – idézetekkel gazdagon illusztrálva – rekonstruálja.

Miért osztályszemlélet?

Annak ellenére, hogy a bevezető történetekben Lukács a gazdasági összefüggések magyarázó erejével operál, ebből nem következik, hogy általános elméleti elsőbbséget tulajdonítana a gazdaságnak. Legalább két okból. Egyrészt – annak fetisiztikus jellege miatt – elméleti általánossággal és gyakorlati lehetőségként az ember elsőbbségét

hangsúlyozza a gazdaság (árugazdaság) dologi összefüggéseivel és hatalmával szemben. A másik ok, amit Lukács kiemel: nem a gazdaság, hanem a mindenkori totalitás a meghatározó. Komplex megközelítésben a gazdaság csupán a társadalmegésznek egyik részmozzanata. (Aminek nem mond ellent, hogy egy konkrét történelmi korszakban alapvetően a gazdasági mozgások totalizáljanak.)

A Tanácsköztársaságtól időben távolodva sűrűbben merülnek fel „szakfilozófiai” jellegű témák („Hegel halálának kilencvenedik évfordulójára”, „Ludwig Feuerbach halálának 50. évfordulójára”, „A polgári materializmus két korszaka”, „A fiatal Hegel fejlődéstörténete”). Lukácsot intenzíven foglalkoztatja az ismeretszerzés hatékonyságának, továbbá – ezzel összefüggésben – a hatásgyakorlás képességének a kérdése. A társadalmi valóság elméleti megragadásában elsődleges szerepet a létalapok megismerésének, gyakorlati megragadásában pedig – ehhez kapcsolódva – a cselekedetek befolyásolásának tulajdonít. Hangsúlyozza: „egy tanítás történelmi aktualitása, illetve társadalmi hatékonysága szempontjából nem annyira az elvont igazságtartalom, vagy a »végső dolgokat« érintő kijelentések eredetisége számít, mint inkább az, hogy a szóban forgó tan mennyire képes megértetni az emberekkel önnön társadalmi-történelmi létezésük alapjait, és hogy ez a magyarázat mennyiben és milyen irányban befolyásolja társadalmi cselekedeteiket”. Rámutat, hogy a valóság sikeres birtokbavétele elsősorban filozófiai kérdés, a követett módszer kérdése. Az általa preferált – úgymond – „új logika”: a dialektika. Ez – túllépve a felszíni ellentéteket pusztán szembeállító tapasztalaton – a valóságot ellentmondások összefonódásaként értelmezi: az igazságot többretegű, strukturált totalitásként fogja fel.

Lukács érdemi feladatnak – az összefüggésrendszerből kiragadó, attól elvonatkoztató ismeretekkel szemben – a valóság konkrét (azaz teljes) megragadására való törekvést tekinti. Következétesen alkalmazott módszertani alapelve szerint pedig csak az egész konkrét. („A konkrét vizsgálat tehát a társadalomra mint egészre való vonatkoztatást jelent.” „...a konkrétum ugyanis nem más, mint a társadalom mint konkrét totalitás; a termelés rendje a társadalmi fejlődés meghatározott fokán, és a társadalom ezáltal meghatározott osztálytagozódása”). Az osztályszempontok meghatározó jelentősége a totalitás megragadásának módszertani követelményéből ered.

A totalitás másik összetevője – a szerkezeti egész kritériuma mellett – a folyamatszerűség. A mindenkori jelen állapot nem önmagában, hanem csak hosszabb folyamatok mozzanataként, konkrét folyamatok egészére vonatkoztatva érthető meg: valamely adott folyamat egészétől kap objektív jelentést. Lukács számára ez elsődlegesen azért fontos, mert így mód nyílik az egyes eseményeknek és koroknak az emberiség történetébe való beillesztésére, beágyazására: azoknak a történelem által való értelmezésére.

Továbbmenve: a folyamatokban való gondolkodás túllép a semleges megismerésen, és egyúttal felszólítás a változtatásra. („A konkrét totalitással való kapcsolat és az ebből következő dialektikus meghatározottságok túlmutatnak ezen a pusztá leíráson, és az objektív lehetőség kategóriáját eredményezik.”) Lukács felfogásában némely lehetőség több csupasz elvontságnál: nem egy a többi közül, hanem – az elsődlegesnek tekintett ember, mint szubjektum számára – egyúttal objektív követelmény is. Embereknek (osztályoknak) társadalmi léthelyzetéből fakadó követelmény. A valóság folyamatszerűségéből szervesen következik bizonyos objektív lehetőségek történelmi megvalósítandóságának dimenziója. Az emberi cselekvés, a társadalmi gyakorlat ezért szintén a totalitásszemlélet részének számít.

Kitérő: A jövő eszméje (egyén, osztály, emberiség)

Lukács 1918 és 1922 közötti írásaiban egyebek mellett az a jövő is körvonalazódik, amelyet az emberiség számára remél. Ez a jövő jellegzetesen olyan – egyéni és társadalmi – hiányok megszűnését mutatja, amelyek a kapitalizmusban szükségképpen fennállnak. Szavai szerint: a társadalmi „fogfájások” meggyógyításával „eltűnik az emberek tudatából mindaz, ami őket abban megakadályozza, hogy igazán lényeges kérdéseiknek éljenek”. A jelzett társadalom – sommásan fogalmazva – egyén- és kultúráközpontú, pártnélküli, politikanélküli, állammentes humánus rendszer, ahol a gazdálkodás emberi szempontoknak rendelődik alá. (Megnevezésére a kommunista, az osztálynélküli és az emberi társadalom kifejezést egyaránt használja.)

Lukács kirajzolódó politikaellenes eszmei, elméleti álláspontja társadalmi alapegységnek az egyes individuumot tekinti. „A társadalom bármely átalakulása tehát csak keret, csak lehetőség a szabad emberek öntevékenysége, spontán alkotóereje számára.” A társadalom szerveződésének bázisa a mind külső viszonyaiban, mind befelé (erkölcsileg) szabad egyén, aki nem kész társadalmi (dologilag szabályozott) viszonyokba születik, hanem a többiekhez való viszonyait maga alakítja ki. Lukács szemléletmódjáról sokat elárul, hogy a jövő társadalmát az emberiség lelkileg új korszakának nevezi. A polgári civilizáció külső hatalmat ad, az eszközök uralmát teremti meg a természetben – egyúttal az embereken is. A kommunista társadalom, mintegy az eszközök birtokbavételével, az emberi belső hatalmát adja. Az emberi belső (tudat, öneszmélet, öntudat, lélek) döntő fontossága abból ered, hogy alapvetően ennek állapotán és beállítódásán múlik a külső lehetőségek kihasználása.

Mi jellemzi Lukács jövőképében a szabad individuumokat? A javak fogyasztásának kapitalizmusbeli esetlegességeivel – mint fogalmaz, a divatok váltakozásaival – szemben a belső javak elsőbbsége:

az egységes öntudat, a meggyőződés szilárdsága, a szellemi élet egyöntetűsége. Az egységes belső bázis központi szerepének megjelölésére már itt megjelenik „Az esztétikum sajátosságá”-ban fontos szerepet játszó „ember egésze” kifejezés, amely az egyéni viselkedés szervességének, folytonosságának jelölésére szolgál. Lukács szerint a legfőbb örömforrás a szabad öntevékenység, ami egyúttal tartós belső harmóniát is eredményez.

Az egyének öntudatra ébredése, belső harmóniája, alkotó energiáinak kifejlődése – úgymond – döntően a kulturális gyarapodásukon nyugszik. Ezért a jövő társadalmában alapvető cél a kulturális lehetőségek folyamatos kiteljesítése. Ahogy a kapitalizmust lényegileg gazdasági, úgy a kommunizmust kulturális társadalomnak tekinti. Egy másik megfogalmazásában: a kommunizmus kulturális életmód.

Mit jelent a kultúra kifejezés Lukács szóhasználatában? Bármily kevésbé szokványos a megközelítés: a közvetlen életfenntartáshoz nélkülözhető – ezért belsőleg szabad – tevékenységek és termékek területét. Kimondva-kimondatlanul, egy pontosabban nem körülhatárolható (hiszen egyénenként változó), alkotómunkát lehetővé tevő szabadidős szférát. Ez indokolja a termelésnek a kultúra – illetve az ehhez szükséges szabadidő-növekedés – szolgáltatába állítását.

Lukács szeme előtt jól láthatóan – a kapitalizmus gazdasági kényszeréből fakadó szakosodással, egyoldalú specializálódással szembeállítva – egyfajta kapitalizmus előtti, teljesebb, sokoldalúbb, történelmi korlátaiban harmonikusabb ember képe is lebeg: a kulturális kibontakozáshoz kellő szabadidővel rendelkező, és azt alkotó módon felhasználó egyén. Bizonyos értelemben az antik vagy reneszánsz – a korai polgári filozófiában továbbvitt formában képviselt – embereszmény képzete magyarázza a következő párhuzamot: „a kommunista társadalom... olyan társadalmi rendet igyekszik teremteni, amelyben mindenkinek olyan életmód jut osztályrészül, mint amilyen a kapitalizmust megelőző korokban az elnyomó osztályoké volt”. Másrészt viszont ez a feltételezett állapot valójában a kapitalizmus vezető ideológiájának, az egyéni szabadságnak komolyan vételét, valamennyi egyénre történő gyakorlati érvényesítését jelenti.

A termelési rend említett átalakítása révén elérhető az egyének belső lehetőségeit hierarchizáló kulturális előjogok megszűnése. A tanulási folyamat és az önművelés felszámolja a fizikai és a szellemi munka közötti kasztkülönbséget. „A feladat itt az, hogy minden ember számára minden pillanatban nyitva álljon élete külső és belső alakulása szerint, hogy akár mint fizikai, akár mint szellemi munkás elhelyezkedjék a társadalomban.”

A felidézett kommunizmusképpen elengedhetetlen a termelő tevékenység világméretű összhangba hozása. Ez azonban nem sérti – sőt, inkább megalapozza – a helyi függetlenséget: „a gazdasági élet kommunista szervezetének előképei, csírái a különböző mun-

káoszervezetek”. A Lukács által sűrűn hivatkozott munkástanácsot úgy tekinti, mint a dolgok emberek fölötti társadalmi uralmának (az „eldologiasodásnak”) mind gazdasági, mind politikai meghaladását. Ez a szervezet egyesíti a spontaneitást, a közvetlen gazdasági érdeket és a tudatosságot (a távlati osztályérdeket). A felmerülő feladatokkal való gyakorlati szembenézés folyamatában megadja a társadalmi együttműködés tapasztalatát. A munkástanács olyan szervezeti forma, mely képes nagyobb területek egész munkásságát összefogni.

A feltételezett jövőben az egyének tervszerű, globálisan is összehangolt együttműködése irányítja a termelést, amely a „tárgyi szükségletek” kielégítésének feladatához igazodik. Ezért „az emberi társadalom mind egyéneiben, mind termékeiben szerves egészet alkot, melynek összes részei egymást támogatva és kiegészítve szolgálják egymást”.

A kapitalizmusban szükséges (annak működését szolgáló), de a „termelés ésszerű megszervezésében” fölöslegessé váló szakemberek és bürokraták (tisztviselő, hivatalnok, ügyvéd, újságíró) életpályájuk megváltoztatására kényszerülnek. Ők a „kapitalizmus szakemberei”, akiknek a kommunizmusban megszűnik a kompetenciája.

Kultúracentrikus alapállásához igazodva Lukács külön foglalkozik a sajtómunkások helyzetével. Az újságok – miképpen az oktatási intézmények – a tőkés rendszer szellemi erőszakszervei. A kapitalizmusban mindannyian megfertőzöttek vagyunk – írja –, de míg a gyári proletárt a bérmunka nem kényszeríti belső, lelkiismereti szabadságának feladására, addig a tömegtájékoztatóban dolgozók az „egészségtelen szakszerűségnek” kétszeresen is áldozatai. A sajtóban foglalkoztatott bérmunkásságnak – szóhasználatában szellemi gyűlevészproletárságnak – arra van képessége, képzettsége, hogy egy speciális árut, véleményt termeljen. A vélemény megrendelőjének, megvásárlójának éppen tetsző véleményt. Jövedelme abból származik, hogy a változó piaci igényeket kielégítő legkülönbözőbb meggyőződések, véleményeket állít elő – amely tevékenység óhatatlanul az erkölcsi érzék feloldódásához, az emberi belső szétmállásához vezet.

Hogyan képzelel el Lukács a politikai hatalom jövőbeni fölöslegessé válását, kiküszöbölését? A kulturált ember képessé lesz arra, hogy életét és társadalmi kapcsolatait (szemben az árutermelés időszakára jellemző pénzkapcsolatokkal, illetve külső, állami-jogi irányítottsággal) saját maga szervezze, irányítsa. A maga alkotta szervezetben külső uralom nélkül természetes az önfegyelem. (Érdemes felidézni, hogy Lukácsnak még olyan megfogalmazásával is találkozunk, miszerint a dologi uralomtól mentesülő szabad erkölcsiség következtében „az osztály nélküli társadalom a kölcsönös szeretet és megértés társadalma lesz”.)

Miért osztálytudományok?

Ha a valóságot – mind szerkezetileg, mind történetileg – strukturált egészként kezeljük és a tudományos megismerés kritériumának a totalitás megismerését tekintjük, akkor könnyen belátható, hogy individuális álláspontból erre nem adódik esély. Esély akkor keletkezik, ha valamilyen értelemben a megismerő szubjektum (azáltal, hogy nézőpontja az egészre irányul) maga is totális: világképében érvényre jut a társadalmi léthelyzetéből adódó osztálynézőpont. („A tárgy totalitása csak akkor tételezhető, ha a tételező szubjektum maga is totalitás; ha tehát ön maga elgondolásához tárgyát totalitásként kénytelen elgondolni. A totalitás e nézőpontját szubjektumként a modern társadalomban egyedül és kizárólagosan az osztályok szolgáltatják.”) Ezért a társadalomkutatás területén minden tudomány osztálytudomány, de az eltérő osztályhelyzetek eltérő esélyt adnak a valóság objektív megismerésére: bizonyos osztályhelyzetekből könnyebben vehető észre a társadalom szerkezeti egésze. Vagyis minden korban tényszerűen kimutatható valamelyik osztály nézőpontjának tudományos magasabbrendűsége. Alapvető kérdés, hogy melyik osztálynézőpontból tekinthető át teljesebben a társadalom totalitása.

A társadalmi osztályhelyzet eleve redukálttá teszi a polgári tudást: az osztályédek elfedi a totalitást és az osztálystruktúra tudatosítása ellen hat. A polgári nézőpontot egyfajta módszertani individualizmus jellemzi, ami döntően meghatározza a polgári tudományok részlegességét. E módszertani kiindulópont végeredményben abból fakad, hogy a társadalom „összefüggés nélkül termelő egyénatomokra bomlása szükségképpen mélyrehatóan befolyásolta a kapitalizmus gondolkodásmódját, tudományát és filozófiáját is”.

A polgári tudománynak – lukácsi értelmezésben – a legfontosabb alapismérvei:

– Szétválasztja az elméletet és a történelmet: „amikor a polgári tudomány módszertanilag különbséget tesz a történelem és elmélet között, amikor az egyes problémákat elvileg és módszertanilag elválasztja egymástól, vagyis az egzakt tudományosságra hivatkozva kizárja a vizsgálódás köréből a totalitás problémáját, a problémátörténet az adott probléma szempontjából mind tárgyilag, mind az ábrázolás tekintetében felesleges ballaszttá válik; csak a szaktudósokat érdekli, korlátlan kiterjeszhetősége elfojtja az érzékenységet a valódi problémák iránt, és a szellemtelen szakbarbárságnak válik táptalajává”.

– Megelégszik az egésztől elszigetelt részterületek szaktudományos elemzésével, ily módon a teljes tudás helyett elvileg is beéri a részbeni – ennyiben téves – ismeretekkel. Továbbá: a szaktudományokba való visszavonulás – mint „az élet... tisztán tudományos leírása” –

a társadalmi környezet komplex megváltoztathatóságáról való lemondás tünete.

– Bizonyos esetekben jelez valamilyen feszültséget, konfliktust, de annak megoldására való orientálás nélkül. A szaktudományok többnyire megtorpannak a felületi formánál, ezért a mélyebb problémákat nem vehetik észre. Ez alól a burzsoázia „őseredeti tudománya, tulajdonképeni osztálytudománya”, a gazdaságtan sem kivétel. Egy tényleges megoldásnak akár csak elméleti elfogadása már saját osztályálláspontjának elhagyását jelentené. Mivel a polgári beállítódás az embert a világtól izoláltan fogja fel, fenntartásait, bírálatait nem a társadalom totalitására vonatkoztatja. Így azok legfeljebb etikai megindoklást kapnak. Az árugazdaságból fakadó módszertani individualizmus az eldologiasult tudat két végletét eredményezi: nyers empirizmust (leíró szaktudomány) és absztrakt erkölcsi utópizmust.

A polgárságtól eltérően a proletariátus – mint a fennálló rendszer alávetett, kizsákmányolt osztálya – a társadalomra vonatkozó teljes tudásban, a mindennapi antagonizmusok megismerésében, feltárásában érdekelt. (Más szavakkal: ellenérdekelt a társadalmi összefüggések – igazságok – elkendőzésében.) Az ebből a nézőpontból keletkező tudomány valójában azt mondja ki nyíltan gondolatilag, amit művelője saját társadalmi létének egészében tapasztal. Ebben a megközelítésben lelepleződik a polgári szaktudomány: a jogtudomány, nemzetgazdaságtan stb. elveszti az önállóság látszatát és a társadalomegész részmozzanatává alakul át.

A – lukácsi kifejezéssel – „proletártudomány” nem áll meg a megismerésnél, hanem átmegy gyakorlatba. Valójában az történik, hogy a tudomány a gyakorlatot is felveszi magába: hatáskörét kiterjeszti a társadalmi valóság átalakítására. Bizonyos objektív lehetőségek emberi követelményekként, feladatokként szemlélése tettekre orientál – ennyiben „a dialektika a proletariátus forradalmi cselekvésének elméleti módszere”. A ténélküli – pusztán ismeretekre vonatkozó, értelmezési alternatívákat kínáló – tudás helyébe az emberre (emberi célkitűzésekre), a cselekvés által objektívitást alkotó (valóságot átalakító) emberre vonatkoztatott tudás lép.

Dialektika vagy dialektikák? (Kitérő)

1918 és 1922 közötti írásaiban Lukács különböző síkokon közelíti meg a dialektika kérdését. Többnyire mint a társadalmi cselekvést orientáló segédeszközzel foglalkozik vele, de számos esetben a valóság megismerésének, szellemi birtokbavételének tudományos kellékeként említi. Tehát hol általánosabban a valóság gondolati megragadásának, hol szűkebben, a valóság gyakorlati megváltoztatásának módszereként hozza szóba. A megismerésre és a cselek-

vésre vonatkoztatás egyáltalán nem ellentétes egymással, de mégsem teljesen ugyanaz.

„Ennek a módszernek – írja 1919-ben – a tudományt forradalmasító lényege abban áll, hogy... a fogalmak nem egymástól elszigetelt, elvontan felfogható gondolatképződmények, hanem eleven valóságok, melyek a szakadatlan egymásba átmenés, egymásba átugrás egy folyamatát hozzák létre.” Majd alább így folytatja: „a dialektikus módszer egy következő alapvető tétele, a hegeli konkrét fogalom elmélete. Röviden kifejtve ez annyit jelent, hogy az egész előbbrevalóbb a részeknél, hogy az egészből kell a részeket megérteni”. Ezzel ott vagyunk a Lukács számára oly fontos totalitás kategóriánál.

A totalitásszemlélet teszi lehetővé a fogalmi gondolkodást, a valóság fogalmi megragadását. Elsősorban annak révén, hogy a felszínen mutatkozó ellentéteket nem egymást kizáró, hanem egymásra vonatkozó ellentétekként kezeli. Ennek a dialektikus kapcsolatnak a megvilágítására 1921-ben Lukács a következő – Plehanovtól idézett – példát használja. A polgári tudományban az egyik irányzat szerint az ember a társadalmi milió terméke, a másik szerint a társadalmi miliót az ember hozza létre. „E két, egyaránt cáfolhatatlannak tetsző nézet összehíthetetlenlétsége terméketlenségre ítélte a polgári materializmus egész történelem- és társadalomtudományát.” Radikális szemléleti változás Hegelnél következett be, amikor „kettévágta ezt a csomót, mert abból indult ki, hogy a két nézet egymással szoros összefüggésben áll, és egyszerre igaz. Hogy az igazság éppen abban rejlik, hogy ez a két, látszólag ellentmondó nézet egyszerre helyes. Hogy az igazság éppen az ellentmondások egymásmellettségében és összefonódásában van, abban, hogy feloldódnak (megőrződve-megszűnnek, ahogy Hegel mondja) egy magasabb rendű egységben, az egész totalitásában.”

Lukács különböző helyeken szóba hozza a dialektika további ismerveit. Marxot idézi a dialektika „általános mozgási formáival” kapcsolatban, illetve a dialektika általános jegyeként említi a mennyiségi növekedés új minőségbe való átcsapásának összefüggését. („A hegeli dialektika nyelvén szólva, amelyet itt Marx és Engels szinte változatlanul átvésznek, ez a tétel úgy hangzik, hogy a mennyiségi különbségek szakadatlan fokozása egy ponton a minőségi különbségbe csap át.”)

Azért volt szükséges korabeli írásaiból hosszabban idézni Lukácsot, mert 1922-ben a „Mi az ortodox marxizmus?” egyik lábjegyzetében Engels (és Hegel) szemére veti, hogy a természet megismerésére is érvényesnek tartja a dialektikus módszert. „Ugyanakkor – írja – a természet megismerésében nincsenek jelen a dialektika döntő meghatározottságai: szubjektum és objektum kölcsönhatása, elmélet és gyakorlat egysége, a kategóriák szubsztrátumának történelmi változása, mint a gondolkodásban való megváltozásuk alapja stb.” Leszögezi: „Nagyon fontos a módszernek a történelmi-társadalmi valóságra való korlátozása.”

A dialektikának ez az értelmezése a későbbiekben jelentős karriert fut be: egész irányzat szerveződik rá. Jobban belegondolva azonban valószínűtlen, hogy Lukácsnál megtörténne (megtörténhetne) a dialektika területének ilyen kategorikus leszűkítése. Nemcsak a fenti hivatkozásokra kell gondolni, hanem arra is, hogy jól ismerte „A tőke” azon helyét, ahol az általa tekintélyként sűrűn emlegetett szerző csillagászati példával illusztrálja az áruk egymásnak ellentmondó vonatkozásait magába záró cserefolyamatát (mint ellentmondások megoldódásának és újratermelődésének mozgási formáját).

Az idézetekből kitűnik, hogy Lukács hol „a dialektika általános fogalmáról”, hol a forradalmi cselekvés dialektikájáról szól. Vagyis a dialektika létét egyáltalán nem korlátozza a társadalom területére. Nyilvánvaló, hogy a dialektikus fogalmi megismeréshez képest más, magasabb minőséget tulajdonít a cselekvésig futtatott, társadalmi valóságot átalakító forradalmi dialektikának. Azonban azt is szükséges tudatosítani, hogy amikor nem kifejezetten a forradalmi cselekvés kérdéséről van szó, Lukács a dialektika egyes specifikus módszereivel kapcsolatban a társadalmi cselekvésnél tágabb értelemben számol. Fejtegetéseiben feltehetően azért különbözteti meg időnként nyelviileg a megismerés és a cselekvés dialektikáját, hogy az utóbbi kulcsszerepét jobban kiemelhesse. De általában nem marad el a kettő összekapcsolása, szintézise. Például: „az egésznek és az egésznek mint folyamatnak a megismerése... csak a cselekvés előjátéka”.

Ezt a hosszadalmas fejtegetést az indokolja, hogy későbbi visszaemlékezéseiben Lukács következetesen állítja: ekkoriban a dialektikát még csak a társadalmi jelenségekre tartotta érvényesnek. Lehetséges, hogy ennyire rosszul emlékezik? Vagy kedvenc idézete itt is alkalmazandó, és ebben az esetben rá is igaz, hogy „nem tudja, de teszi”?

Miért osztálytudatok?

Az osztálytudat kifejezést Lukács több jelentéssel használja: empirikus és elméleti értelemben vett osztálytudatokról beszél.

Az egyén: egyén – de nem önmagába zárt, elszigetelt egység, hanem valamilyen osztály tagjaként individuum. (Lukácsnál nemcsak tőkés és munkás [proletár], hanem kispolgári osztály kifejezés is előfordul.) Ennek megfelelően az egyének gondolkodásában az individuális tudattól megkülönböztethető az osztálytudat. Az egyénben működő osztálytudatban az fejeződik ki, hogy az illető valamelyik társadalmi osztály tagjának ismeri fel magát és időnként – ösztönösen vagy tudatosan – akként is cselekszik. Az empirikus osztálytudat az egyének viselkedésében, cselekedeteiben nyilvánul meg.

Az empirikustól megkülönböztetett, elméleti értelemben vett osztálytudattal kapcsolatban – némiképp kategorikusan – azt hangsúlyozza,

hogy annak nincs pszichológiai valósága, nincs köze az egyének tudatához. (Sőt, a tudományos megismeréshez sincs köze, mivel a kortársak az általuk tapasztalt jelenségeket nem láthatják át történelmi távlatból.) Az osztálynak mint totalitásnak a cselekvése – történelmi dimenzióban – mégis ettől függ; ez az objektív és objektíválódó osztálytudat tör át a gyakorlatban. Az elméleti osztálytudat az osztályhelyzethez hozzárendelt nem-tudatos vagy tudatos cselekvésben nyilvánul meg. (Eltérően az empirikus osztálytudattól, amely „minőségileg-strukturálisan másképp alakul, ha például megreked a termeléstől elválasztott” érdekeknel: a fogyasztásnál vagy a forgalomnál.)

Lukács jellegzetes meghatározása az elméleti értelemben vett proletár osztálytudatról:

– A társadalmi osztályviszony adekvát tudati megfelelője – történelmi perspektívában. Az a „racionálisan meghatározott reakció”, melyet „hozzárendelünk a termelési folyamaton belüli, meghatározott, tipikus helyzethez”. A világtörténelmi értelemben vett (osztályhelyzetnek megfelelő) osztályérdekhez való hozzárendeltség.

– „Az osztálytudat objektív elmélete objektív lehetőségének elmélete.” Az „osztálytudat nem egyes proletárok, vagy összességük (tömegpszichológiai) tudata, hanem az osztály történelmi helyzetének tudatossá vált értelme”. Az adott helyzetnek olyan jelentése, objektív értelme, amely megvalósítható lehetőségként ismerhető fel, tudatosítható.

Miért osztálycselekvések?

A bevezetőben felidézett történetek a polgári osztálycselekvés logikáját illusztrálják. A polgárság – részben közvetlenül, részben profitok továbbosztásának közvetítése révén – érdekelt a bérmunkásság kizsákmányolásában. Ezzel az osztályérdekeltséggel áll szemben a proletariátus, melynek társadalmi helyzetéből következik, hogy kiszolgáltatottsága csak a kapitalizmus ellenében számolható fel: minden emancipációs (vagyis a tőketulajdont tagadó, elutasító) próbálkozása magába a fennálló rendszerbe ütközik. Így társadalmi helyzete a proletariátus számára azt a cselekvési irányt is kijelöli, mellyel megszüntetheti a kizsákmányoltságát.

A kapitalizmus meghaladására nincs materiális biztosíték – fogalmaz Lukács –, erre csak módszertani garancia létezik. A siker feltételes: az elméleti esély megvalósulása adekvát osztálycselekvésen múlik. De a proletariátusnak történelmi lehetősége van arra, hogy tudatosan beavatkozzon a történelembe, és elősegítse bizonyos objektív tendenciák realizálódását.

Lukácsnak határozott elképzelése van arról, hogy az emberiség hova, milyen társadalmi formába juthat el a történelme során; döntő

gyakorlati kérdés azonban, hogy ez miként (milyen, az átmenetet elősegítő lépésekkel és eszközökkel) lehetséges. Ezért – elméletileg következetesen – egyidejűleg két irányból építkeznek: a tapasztalati valóság (adott erőviszonyok, az emberek ösztönös viselkedése) és az elérhetőnek gondolt, megvalósítandónak tekintett történelmi cél oldaláról. Számára tehát az egyik oldalon adva van a korabeli proletárok spontán munkástudata és ösztönös lázadása, küzdelme a társadalmi helyzetük, kiszolgáltatottságuk ellen, a másik oldalon pedig – az osztálycselekvés mércéjeként és eszmei irányítójaként – az elméleti osztálytudat (mai szóhasználat: az emberiség iránti következetes elköteleződés!), mint elengedhetetlen kelléke a jelent az elképzelt és prognosztizálható jövőbe átvezető folyamatnak. A két oldalt a társadalmi gyakorlatban a politikai taktika hivatott összekapcsolni.

Lukács még 1919 áprilisában leszögezte, hogy a proletariátus helyes taktikája filozófiai alapokon nyugszik: az adott körülményekre alkalmazza az elméletet. A mindenkori helyzet és erőviszonyok úgy irányítják az éppen követendő taktikát, hogy ne bomoljon meg elmélet és gyakorlat egysége: biztosítva legyen cselekvés és cél egyneműsége. Ennek szellemében írja: a kispolgári nézőpont meghatározó jelentőséget tulajdonít az egyoldalú politikai szempontoknak. Kispolgári álláspontból a hatalom megragadásával győz a proletariátus, pedig az érdemi feladat valójában csak ekkor kezdődik. Kötetbeli elemzéseit alapvetően ez a felfogás hatja át.

A Lukácsi értelmezés szerint az osztálycselekvés elsődlegesen nem az egyének tudatából, hanem osztályhelyzetéből fakad. Minden kapitalizmusellenes tömegakció az osztályhelyzetnek mint objektív ténynek a szubjektív oldala: tiltakozó cselekvésbe való átfordulása. A világtörténelmi lehetőségnek (mint egyúttal emberi követelménynek) az az objektív valósága, hogy átmegy realitásba, végeredményben az ösztönös proletariátusra érvényes. Ugyanakkor több tényező is nehezíti ezen objektív összefüggés érvényesülését.

A gyarmati kizsákmányolás javítja a „nemzeti termelés” eredményeit, ami a politikai hatalom részéről olyan részletengedményeket tesz lehetővé, amelyek a munkásság egy része számára is érzékelhetők. Mivel a munkásarisztokrácia a gyarmatok rovására részesedést kap a „nemzeti termelés” többletbevételéből, a II. Internacionálét nem érdekli a gyarmati kérdés. A szociáldemokrácia annak a kispolgárrá vált munkásarisztokráciának a kifejeződése, mely érdekelt az imperialista kizsákmányolásban. Ez a szociáldemokrácia a kapitalizmus védelmezője, sőt – Lukács megfogalmazása szerint – a tőkés rendszer utolsó védőbástyája. Együttműködése nélkül a kapitalizmus életképtelen, de a szociáldemokráciát – mint polgári pártot – a kompromisszumkeresés jellemzi.

A proletariátus inadekvát (azaz nem objektív helyzetének megfelelő) viselkedése is a kapitalizmus meghaladása ellen hat. Lukács az általa

adekvátnak tekintett magatartást forradalmi reálpolitikának nevezi. Minden reálpolitika empirikus alapokon építkezik. Jelen összefüggésben ez azt jelenti, hogy a munkások cselekvési hajlamán, indíttatásán (közvetlen érdekképzetein) nyugszik: alapja a spontaneitás. Csak így teremthető meg „a nap követelményének és a jövő előmozdításának egysége”. (Minden akció „légüres térben mozog”, ha nem a közvetlen tapasztalatokra épülő spontaneitásból indul ki.)

A reálpolitika forradalmi jellegének fő kritériuma, hogy nem téveszti szem elől a totalitást. Ez nyilvánul meg abban, hogy minden cselekvést az összmozgalom szempontjai irányítanak. Továbbá ez hivatott biztosítani a változtatásra irányuló tevékenység egységes jellegét. A hétköznapi akciók spontaneitását két tényezőz tereli forradalmi irányba.

1. Az akciókban szerzett tapasztalatok pedagógiai hatása: tiltakozásakor, ellenállásakor a proletariátus beleütközik a kapitalizmusba, ami nevelő, tudatosító következményekkel jár. (Lukács meggyőződése szerint, elsődlegesen nem a propagandának, hanem a cselekvés során szerzett tapasztalatoknak van tudatformáló szerepük.) Ezzel összhangban: az egyes akciókhoz nem szükséges megvárni a helyes öntudat kialakulását. (A proletariátus tudati éretlenségének, „ideológiai válságának csomóját a cselekvés kardjával kell szétvágni”.) A cselekvés elsőbbségét valló módszert Lukács szemléltető oktatásnak nevezi. (Tömegakcióiban helyzetének szükségszerűségét – úgymond – a cselekvés szabadságává emeli a proletariátus.) Minden akció az összfolyamat része, mozzanata, és ebbe a kudarcon, bukásokon való nevelődés szintén beletartozik. (Az egyetlen történelmi megoldást jelentő világforgómozgás nézőpontjából valamely proletárforgómozgás leverése nem egyszerűen bukás, hanem közvetítő lépés is a győzelem felé.)

2. Abból fakad a munkásosztály gondolkodásának visszamaradottsága, hogy a társadalmi léthelyzetből nem alakul ki automatikusan a proletárok forradalmi tudata: szükséges a proletariátus közvetlen érdekképzeteit kifejező spontaneitást a totalitás felé irányítani. Fontos olyan szervezetek kitermelődése, melyek elősegítik a hétköznapi akciók forradalmi szellemmel való megtöltését; az osztályellentét tudatosítását és élezését; az emberek egységes mozgósítását. Bővebben két ilyen szervezet szerepével foglalkozik Lukács.

A történelmi tapasztalatok szerint kiélezett helyzetekben a munkásosság ösztönösen munkástanácsokat hoz létre. A munkástanács olyan képződmény, amely – gyakorlati beállítódása következtében – képes elérni különböző világnézetű emberek összefogását. A munkások nevelődésének is fontos terepe: a közös cselekvés – úgymond – legjobb iskolája. A munkástanácsok a harc fázisában a proletár kritika eszközei, győzelem esetén pedig a munkásosztály hatalmi szervei.

A jelent a jövő felé közvetítő másik szervezet a párt, amelynek fő feladata a tömegek spontán elégedetlenségének távlatilag megala-

pozott irányt adni. A kommunista párt – nyomatékosítja Lukács – a spontán cselekvés terméke: nem előfeltétel, hanem következmény. A követendő politikai taktikának, a politikai uralomtól mentes jövőbe való átvezetésnek az eszköze. A pártforma – fogalmaz Lukács – csupán szükséges rossz: azt fejezi ki, hogy a proletariátus még nem elég erős. A kommunisták azért szerveződnek meg pártkeretekben, hogy „minden pártkeretet széttörjenek”.

Lukács azt vallja, hogy a kommunista párt nem képviselője a proletariátusnak – a proletariátus önmagát képviseli. A párt – amennyiben megfelel feladatának – az elméleti osztálytudat képviselője. Legfőbb küldetése a munkások empirikus osztálytudatának fejlesztése, és ennek a célnak rendeli alá a mindenkori politikai taktikát. Egyúttal hangsúlyozza, hogy a pártnak „tudatos összakaratot” kell megjelenítenie. Az egységes cselekvés érdekében a párt tagjai önként vetik alá magukat ennek az összakarotnak. Ugyanakkor a „forradalmi párt centralizációját képtelenség bürokratikus-technikai módszerekkel megteremteni”: „a proletariátus tömegeiből kifejlődő tudatosan forradalmi mag, az igazi élcsapat létrejötte... magának az élcsapatnak a tudatos és szabad tette”.

Nem nehéz észrevenni, hogy Lukács szervezeti koncepciója két, egyaránt nélkülözhetetlen pilléren nyugszik: az egyik az empirikus, a másik az eszmei oldalt és szempontokat hivatott képviselni. Mintegy – történelmileg feloldódó – funkciómegosztást, munkamegosztást feltételez a munkástanácsok és a párt között.

Sokat foglalkozik Lukács az elkövethető szervezeti hibákkal, taktikai buktatókkal. Elméleti álláspontjából következően „kétfrontos”, az adott realitásoktól eltekintő puccsista és a történelmi lehetőségektől elvonatkoztató opportunistá felfogással vitatkozik. Meglátása szerint közös a gyökere, egyazon talajon helyezkedik el a forradalmi reálpolitikával szemben álló puccsizmus és opportunizmus (vö. utópizmus és pozitivistá empirizmus összefüggése, kapcsolata): mindkettő alábecsüli a tömegek spontaneitását és túlbecsüli a szervezet szerepét. (Rámutat, hogy a szervezet önállósulásakor elvesz a totalitás nézőpontja: a közvetlen eredményt a totalitás rovására hajszolják.) Mivel nem irányítani akarják a mozgalmat, hanem csinálni, tetteik – úgymond – a levegőben lógnak.

Vizsgálódásaikor Lukács jól láthatóan a tapasztalati tényekből, valamint az empirikus egyénekből indul ki, és ezt a tapasztalati valóságot nem filozófiai spekulációval megerősokolni szándékozik, hanem elméleti-módszertani eszközökkel megtermékenyíteni. A probléma végső lényege, hogy ellentmondás feszül a tapasztalt állapot (így a pszichológiai osztálytudat) és az elméleti lehetőség (így az elméleti osztálytudat) között. Adva van a proletariátus alávetett társadalmi helyzete, amely – az elméleti következtetések szerint – adekvát történelmi cselekvéssel (mintegy forradalmi kísérletek sorozatával) felszámolható.

A lehetőség és a valóság közötti feszültség mindaddig fennáll, (negatív megfogalmazásban: ez az átfogó lehetőség mint feladat mindaddig nem kerül le a napirendről), míg meg nem szűnik a társadalmi alévettség. A kísérletek sorozata – logikai szükségszerűséggel – addig kénytelen ismétlődni, újra meg újra felszínre emelkedni, míg be nem következik a teljes áttérés.

Lukács az e korszakát lezáró „Történelem és osztálytudat”-tal kapcsolatban később éles önkritikát gyakorol, és teljesen elhibázottnak, forradalmi messianizmusnak minősíti ekkori világlátását. A pragmatikus önkritikák „világ bajnokának” is tekinthető Lukácsnak ez a szélsőségesen elutasító magatartása azonban nem indokolt. A korszakbeli írások szemléletmódjának olyan logikája is feltárható, amely nincs antagonisztikus ellentmondásban későbbi filozófiájával: csak látszólag „őrült beszéd”, de „van benne rendszer”. Egyáltalán nem logikátlan, hogy az adott történelmi kontextusban Lukácsnál a tág elméleti összefüggésre (így a csak végső elemzésben érvényes elméleti osztálytudatra) tevődik a hangsúly, és érvelésében túlteng az önmagában véve elvont teoretikus sík.

Miért osztályművészet? (És mennyiben más?)

A tárgyalt időszakban Lukács foglalkozik – többek között – Lessing, Goethe, Balzac, Dosztojevszkij, Strindberg, Hauptmann, Shaw, Schnitzler, Tagore alkotásaival, irodalomtörténeti, -kritikai és művészetértékelési kérdésekkel. A művészetet lényegében a társadalmi fejlődés alkotórészének fogja fel, és a különböző művészeti áramlatokat, irányzatokat, formákat a társadalmi mozgások ideológiai kifejeződéseként értelmezi. A művek keletkezésének végső okát azok társadalmi gyökereiben határozza meg, de az általános elméleti osztályszempont mellett itt nagy szerepet kap a konkrét mű egyedisége, ami többrétegű, differenciált elemzésekhez vezet. Nemcsak abban árnyalja a kérdést, hogy az általános behatárolású osztályművészet mellett rétegművészetről (társadalmi rétegeket képviselő művészetről) szintén beszél, hanem abban is, hogy az esztétikai értéket bizonyos mértékig függetleníti a társadalmi-történelmi tartalomtól. Néhány példa ennek illusztrálására. Dosztojevszkijnél tragikus sorsú szereplők tartalmi kudarcából „lenyűgöző költői győzelem születik”. Schnitzlernél megtalálható egy dologtalan réteg illúziótlanságának kifinomult, bátran cinikus költői ábrázolása. Hauptmannnál „a tisztánlátásra és a bátor tettere való képtelenség” megjelenítéséből lesz „magas költői minőség”.

Az alkotások keletkezésének okai mellett – a megismerés kérdéséhez hasonlóan – Lukácsot a művészet területén is a hatásgyakorlás, gyakorlati hatékonyság kérdése foglalkoztatja. Álláspontja szerint

minden mű számára a befogadóhoz való viszony a döntő. Csak akkor tud hatni, ha átélhető, vagyis ha képes az embereket érzelmileg megmozgatni. (Figyelemre méltó, hogy a filozófus Lukács elsődlegesként nem az intellektuális befolyás fontosságát emeli ki!) Az érzelmi hatás kiváltásának elengedhetetlen feltétele az emberábrázolás „szélessége, mélysége”, árnyaltsága. Tehát egy szűkebben vett esztétikai szempont: a művészi megformáltság igényessége. Lukács művészetértékelésében következetesen érvényesül valamiféle szigorúan esztétikai mérce alkalmazása: elengedhetetlen, hogy egy mű színvonalasan megfeleljen bizonyos formai kritériumoknak.

Korántsem mellékesek azonban a tartalmi szempontok. A műben szereplő emberek olyan élettartalmakat közvetítenek, amelyekben társadalmi élethelyzetek tükröződnek vissza. Adott osztályhelyzetekből fakadó élettartalmak kerülnek megjelenítésre. Egy élettartalom különböző formákban fejeződhet ki, de – Lukács felfogása szerint – ezeknek az élettartalmaknak csak komplex, sokoldalú, vérbő megjelenítése lehet művészileg sikeres. Ugyanakkor tartalmi redukció a naturalista ábrázolás, amely megragad a valóság nyers felszínén, köznapi jelenségformáinál. Tartalmi tévútra visz – és esztétikailag értéktelenné tesz – az is, ha a mű beéri a társadalmi események leegyszerűsítő, élettelenné stilizáló megjelenítésével. Szintén elhibázott az alkotó egyoldalúan didaktikus, sematizáló állásfoglalása.

Lukács elemzései, fejtegetései azt sugallják, hogy tartalmi és formai-esztétikai kritérium viszonylagosan elválhat egymástól. Esztétikailag jelentéktelenebb alkotások közvetíthetnek pontosabb, fejlettebb tartalmakat – és megfordítva: színvonalasan megformált alkotások reakciós üzenetet. Tartalmi és formai szempontok további eltávolodását mutatja a történelmi dimenzió figyelembevételével: az egyes művek korabeli és későbbi jelentései közötti eltérés.

A műben ábrázolt élettartalmak végeredményben az illetők osztályhelyzetéhez köthetők, de az összefüggés nem mechanikus. Az alkotó szemléletmódját nem elvontan (pusztán ismeretelméletileg) kell megítélni, hanem a korabeli osztályöntudathoz mérve. A történelmi értékelés végső bázisa: az adott kor szintje. Nevezetesen: annak a feltárása szükséges, hogy az alkotó mit vett észre a korából; mennyire tudott élni a kor szabta legtágabb lehetőségekkel. A mű mondandóját a korabeli társadalom egészéhez való viszonyában kell megítélni. Az általa közvetített világnézet értéke – Lukács megfogalmazása szerint –, hogy mi a üzenete a kor szenvedői és cselekvői számára.

Azon kérdés mellett, hogy egy mű miért keletkezett, további feladat annak vizsgálata, hogy mitől képes a későbbi korokban hatást gyakorolni. Mi az oka egyes művek történelmi hatékonyságának? Vagyis annak, hogy régi korok művei is képesek megragadni bennünket. Ezzel kapcsolatban Lukács kitér a művek történelmi funkcióváltózáására: Mivel magyarázható, hogy az esztétikailag színvonalas alkotás

túléli eredeti osztálytartalmának érvényességét, és – más társadalmi funkcióval – később is hat? Válasza: „egy meghatározott élethelyzetből felszínre hozhatók a legmélyebb emberi gondolatok, amelyek azután örömként vagy bánatként, kétségbeesésként vagy mámoroként azok számára is átélhetővé teszik ezt az élethelyzetet, akikből egyébként hiányoznék iránta minden megértés”. Tehát a magyarázat: a művekben megjelenített élettartalom, kifejeződő életérzés hatásos esztétikai megformáltsága.

Alapvető különbség van – hangsúlyozza Lukács – a polgári világnézet osztálytartalmának korai egyetemes és későbbi partikuláris jellege között. Történelmi keletkezések a polgári irodalom kimondottan „osztályművészet, irányművészet, saját osztálycéljainak hirdetője. A burzsoázia saját elhivatottságába vetett hite tükröződik benne. A forradalmi polgárság képviselői egészséges hitet táplálnak önnön társadalmat és emberiséget átforgató elhivatottságuk iránt, a művészet jelenségeit mindig saját osztályharcuk perspektívájából ítélik meg. Igaz, többnyire öntudatlanul.” Ebben az időben nem tesznek különbséget esztétikai és társadalmi értékelés között, hanem egybemossák őket; „esztétikai ellentétek zászlaja alatt” is vívják az ideológiai osztályharcot.

A polgárság feltörekvő, harci időszakára az a jellemző, hogy a művész átfogó, kifinomult világképre törekszik. Ábrázolásában az egyéni sors és a társadalom teljessége nem válik ketté, egybeolvad. Úgymond: az egyéni szenvedélyek megragadása a társadalmi étellel való viszonyban, kölcsönhatásban történik. Hasonló a helyzet a formai oldalon: világkép és esztétikum is összhangban van egymással.

Megváltozik a helyzet a polgárság már győztes, berendezkedett időszakában, amelyet Lukács pesszimista fordulatként értelmez. 1794 után a burzsoázia kiábrándul a régebbi osztályeszmenyeiből: „reális gazdasági osztályérdekének” érvényesítése nyomán a „világot megváltoztatni hivatott eszményekből a kapitalizmus gazdasági kibontakozásának pusztá ideológiája lett”. A korábbi összhang megbomlik, és különböző meghasonlások keletkeznek. E „belső szétesettség” tünete a „szó (ideológia) és tett”, más esetben a személyes meggyőződés és cselekvés között létrejövő szakadék, amit a művészet is gyakran tesz témájává. Az új helyzetre való szépirodalmi reagálások különböző változataival foglalkozik Lukács.

1. A deklasszálódott kispolgár szkeptikussá válik a társadalmi jelenségekkel szemben és a pusztán individuális élet felé fordul. Ebben az individualizálódásban visszatükröződik a „kispolgárság szellemi és morális tanácstalansága”, az elszigetelt egyén életének „individuális nyomorúsága”.

2. Dologtalan emberek lelki életére korlátozódik. Ennek ábrázoláskor szinte kizárólagos kifejezési eszköz a hangulat.

3. A művész lázadása saját osztályának életformái ellen a „romantikus-pesszimista” l'art pour l'art-ba torkollik. Amikor a kiábrándultság az

élet tisztán művészi ábrázolásában fejeződik ki, a formák tartalmilag kiüresednek: „merőben formálissá, pusztán ‚költői’ formákká válnak”. Lukács kommentárja: „A ‚művészet a művészetért’ elméletében csupán az jut kifejezésre, hogy a polgári osztály legkiválóbb koponyái immár kezdenek leválni magának az osztálynak az összfejlődéséről.” Mindamellet nem meglepő, hogy a mű tisztán esztétikai szempontú értékelését hanyatlási tünetnek minősíti.

Politika és történelem

Lukács híres, 1918-as tanulmányában („A bolsevizmus mint erkölcsi probléma”) a kapitalizmussal szembeni opposzió kiélezett alternatívájaként jellemzi a szociáldemokráciát és a bolsevizmust. Vázolja érvrendszerük, természetük belső logikáját és levonja a következtetést: tudományos alapon nem lehet közöttük választani. A választás csak tisztán erkölcsi lehet.

Kimondva-kimondatlanul ehhez hasonló módszertani dilemmával néz szembe az is, aki kialakítja a kapitalizmushoz való viszonyát. Dönthet mellette és dönthet a tagadása, a rajta való túllépés elvi lehetősége mellett. Első megközelítésben ez a döntés is tisztán etikai megalapozottságúnak mutatkozik és Lukács ekkor lényegében erkölcsi megfontolásból utasítja el a korabeli kapitalizmust.

A kötetbeli írások változatlanul azt sugallják, hogy a szerző szerint egy ilyen rendszer etikailag nem vállalható. Azonban a húszas évekre már tovább lép a ’18-as írás horizontján, és objektív megalapozást kíván adni a döntésnek. Ebben alapvetően a totalitásszemléletre támaszkodik. (Vagy a másik oldalról megközelítve: a totalitásszemlélet módszertani konzekvenciái miatt kényszerül az etikai döntések objektív megalapozására.) Így nem a tőkés rendszer kizsákmányoló jellegének erkölcsi (humanista) elutasítása, hanem világtörténelmi folyamatba illesztése, emberiségre vonatkoztatása dominál. Ez a történetfilozófiai dimenzió olyan módszertani többlet, amely – kiegészülve az ember (proletariátus) szubjektumként kezelésével, az osztályhelyzethez „hozzá rendelt tett”, osztálycselekvés mintegy tudományosan megalapozott követelményével – gyakorlatiáá aktualizálja a totalitásszemléletet.

A totalitásszemléleten nyugvó tudományos vizsgálatból kitűnik, hogy a kapitalizmustól elválaszthatatlan antagonizmusok elvileg is feloldhatatlanok a rendszeren belül. Vagyis a tőkés rendszer mellett való (etikai) döntés tudományosan nem semleges, hanem vállalhatatlan. A kiszélesített horizont a szociáldemokrácia vagy bolsevizmus alternatívát is más megvilágításba helyezi. A nagyobb, távlatibb rálátás (összfolyamatba helyezés) módszertani megoldást kínál a megoldhatatlannak tűnő dilemmára: feltárva a kapitalizmust meghaladó gyakorlati lehetőség (mint szubjektumra vonatkoztatott „kötelezettség”)

történelmi fölényét, a korábban etikai alternatívaként egymás mellé helyezett szociáldemokrácia és bolsevizmus között most (1920-at írunk!) – mintegy tudományosan – objektív hierarchia mutatkozik.

A húszas évekre a lényeges változás mellett (és annak ellenére) feltűnő egy folytonosság: az etikai vagy-vagyot módszertani vagy-vagy váltja fel: a szétválasztó részlegesség és az összekapcsoló, együttláttató teljesség kiélezett alternatívája. Lukács lényegében az etikai vagy-vagy és az objektív hozzárendeltség (mozzanatként beépülő) paneljeiből építi össze és ki a totalitásszemlélet történelmi konkretizálását.

Az elméletileg vállalható (mert megalapozott) „vagy” azonban Lukácsnál korántsem végeredmény. Mivel önmagában semmi, ezért pusztán szellemi érdekesség. Nem végeredmény, hanem új kiindulópont. Kiindulópont, amely mind a spontán, mind a szervezett cselekvések megítélésére és befolyásolására, megtermékenyítésére szolgál. Az elméletileg vállalható „vagy” kiindulópont egy olyan cselekvés számára, amely egyidejűleg magában foglalja az iránymutató teóriát is és a vele adekvát taktikát is. Valójában ezeknek magasabb egysége, szintézise, melyben egyneművé válhat elmélet és gyakorlat. Valósulhat meg – Lukács kategóriáit használva – a gyakorlat elméletének és a gyakorlati elméletnek (elméleti gyakorlatnak) az összhangja.

***

Lukács egész későbbi munkásságát valamiféle elméleti aszketizmus jellemzi, aminek megvan a maga sajátos funkciója: megóvja attól, hogy belefeledkezzen az egyének immanens – világtörténelmi nézőpontból múltékony – gyötrődéseibe, lelki kínlódásaiba. (Más kérdés, hogy nem is nagyon éli át az – úgymond – pusztán partikuláris mindennapi problémákat és kevésbé megértő az emberi gyarlóságokkal, gyengékkel szemben.) Ugyanakkor ez a némiképp egyoldalú elméleti aszkézis attól is megóvja, hogy bármi elterelje a figyelmét arról, amit ő az emberiség iránti következetes elköteleződésnek tekint.